

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.28>
 UOT 811.22

FARSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA TÜRK SÖZLƏRİ

Nazim MƏNSİMOV

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
 Şərqşünaslıq İnstitutunun doktorantı. Azərbaycan
 E-mail: nazim.2000mensimov@gmail.com,
<https://orcid.org/0009-0003-2942-5811>

Daxilolma tarixi: 14.02.2025

Düzəliş tarixi: 14.04.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 25.04.2025

XÜLASƏ

Bütün dünya dillərində olduğu kimi fars dilinə də çoxlu sayda əcnəbi sözlər daxil olmuşdur. Tarixi vərəqləyərkən görmək olar ki, farsdilli regionlarda türk dövlətlərinin hakimiyyəti uzun illər boyunca davam etmiş və bu da türk dilinin fars dilinə böyük təsir göstərməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda İran ərazisində Azərbaycan dilinin işləkliyi də fars dilinə çoxlu sayda türk sözlərinin daxil olmasına şərait yaradır. Bu təsir təkcə məişət dilində deyil, həm də ədəbi dildə də özünü çox aşkar şəkildə biruzə verir. Belə ki, farsdilli ədəbiyyat mənbələrini araşdırarkən burada çoxlu sayda türk sözlərinə rast gəlmək olar. Ona görə də bu məqalədə farsdilli ədəbiyyata daxil olan türk sözlərinin müəyyən edilməsini türk, xüsusilə Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli saymaq olar. Biz məqaləmizdə ardıcılığı gözləmək məqsədilə türk sözlərini əlifba sırası ilə düzmək qərarına gəldik. Bu araşdırmamızda yüzdən çox türk sözlərini müəyyənləşdirmişik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərdən hər biri on dəfələrlə farsdilli şairlərin əsərlərində işlənmişdir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər azərbaycanəsilli şairlərin yaradıcılığında daha çox üstünlük təşkil edir. Həmin şairlərdən Saib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Əvhədi Marağayi, Nəyyir Təbrizi, Xaqani Şirvani, Hümam Təbrizi, Pərvin Etesami, İrac Mirzə, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar və digər azərbaycanəsilli şairlərin adlarını çəkmək olar. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan şairləri heç vaxt öz dillərinə biganə qalmamış və yeri gəldikcə fars dilində işlənən sözlər əvəzinə öz doğma ana dillərində olan sözləri daxil etmişlər.

Açar sözlər: fars, türk, Azərbaycan, şair, söz, dil

ТЮРКСКИЕ СЛОВА В ПЕРСОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Назим МАНСИМОВ

Докторант Института востоковедения
 имени акад. З.М. Бунятова НАНА. Азербайджан.
 E-mail: nazim.2000mensimov@gmail.com
 ORCID: 0009-0003-2942-5811

Дата поступления: 14.02.2025

Дата исправления: 14.04.2025

Дата утверждения к публикации: 25.04.2025

АННОТАЦИЯ

Как и во всех языках мира, в персидский язык также проникло множество заимствованных слов. Обратившись к историческим источникам, можно увидеть, что на территориях, где говорили на персидском языке, тюркские государства на протяжении многих лет сохраняли своё господство, что, в свою очередь, оказало значительное влияние тюркского языка на персидский. В настоящее время активное использование азербайджанского языка на

территории Ирана также способствует проникновению большого количества тюркских слов в персидский язык. Это влияние проявляется не только в разговорной речи, но и в литературном языке. Так, при изучении литературных источников на персидском языке можно встретить большое количество тюркских слов. Поэтому в данной статье определение тюркских слов, вошедших в персоязычную литературу, можно считать важным с точки зрения исследования влияния тюркского, особенно азербайджанского языка, на персидский язык. В нашей статье, с целью соблюдения порядка, мы решили расположить тюркские слова в алфавитном порядке. В этом исследовании мы выявили более ста тюркских слов. Следует отметить, что каждое из этих слов многократно употребляется в произведениях персоязычных поэтов. Также стоит подчеркнуть, что эти слова особенно часто встречаются в творчестве поэтов азербайджанского происхождения. Среди них можно назвать Саиба Тебризи, Гатрана Тебризи, Эвхади Марагаи, Нейира Тебризи, Хагани Ширвани, Хумама Тебризи, Парвин Этесами, Ираджа Мирзу, Мухаммеда Хусейна Шахрияра и других поэтов азербайджанского происхождения. Все это свидетельствует о том, что азербайджанские поэты никогда не были равнодушны к своему родному языку и при возможности вводили в персидский язык слова на своём родном языке.

Ключевые слова: персидский, тюркский, Азербайджан, поэт, слово, язык

TURKIC WORDS IN PERSIAN LITERATURE

Nazim MANSIMOV

*PhD Candidate, Institute of Oriental Studies named
after Acad. Z.M. Bunyadov, Azerbaijan National
Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan.
E-mail: nazim.2000mensimov@gmail.com
ORCID: 0009-0003-2942-5811*

Date of submission: 14.02.2025

Date of revision: 14.04.2025

Date of acceptance for publication: 25.04.2025

ABSTRACT

Just as in all world languages, the Persian language has also incorporated a significant number of foreign words. A review of historical records reveals that Turkic states ruled over Persian-speaking regions for many years, which resulted in a strong Turkic influence on Persian. Today, the widespread use of the Azerbaijani language in Iran continues to contribute to the integration of numerous Turkic words into Persian. This influence is evident not only in everyday speech but also prominently in literary language. Indeed, when examining Persian literary sources, one can find a considerable number of Turkic words.

Therefore, identifying Turkic words within Persian literature is important for understanding the linguistic influence of Turkic languages—particularly Azerbaijani—on Persian. In this article, we have chosen to list the identified Turkic words alphabetically for clarity. Our research has uncovered over one hundred such words. It is also worth noting that each of these words appears repeatedly in the works of Persian-speaking poets.

Another significant point is that these words occur more frequently in the writings of poets of Azerbaijani origin. Among them are Saib Tabrizi, Qatran Tabrizi, Avhadi Maraghai, Nayir Tabrizi, Khaghani Shirvani, Homam Tabrizi, Parvin E'tesami, Iraj Mirza, Mohammad Hossein Shahriar, and many others. All of this suggests that Azerbaijani poets have never been indifferent to their native language and have often replaced Persian words with Turkic equivalents whenever possible.

Keywords: Persian, Turkic, Azerbaijan, poet, word, language

Giriş

Farsdilli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan şairlərinin xidmətləri danılmazdır. Onlar öz əsərlərini fars dilində qələmə alsalar da, yaradıcılıqlarında doğma dilin təsirini duymamaq mümkün deyildir. Bu təsiri sözlər, deyimlər və hətta cümlələr səviyyəsində görmək mümkündür. Bu məqalədə farsdilli ədəbiyyatda işlənən türk sözləri və onların bəzilərinin etimologiyasını araşdırmağa çalışmışıq. Dediklərimizi sübuta yetirmək üçün farsdilli ədəbiyyata daxil olan sözləri bir neçə hissəyə bölmüşük:

1. Fars dilinə daxil olan hərbi terminlər
2. Fars dilinə daxil olan məişət leksikası
3. Fars dilinə daxil olan idarəçilik terminləri
4. Fars dilinə daxil olan qida adları
5. Fars dilinə daxil olan qohumluq əlaqəsi sözləri
6. Fars dilinə daxil olan zoonimlər
7. Digər sözlər

Məişət leksikasının özünü də yarımqruplara bölmüşük. Bura geyim adları, ləl-cəvahirat və bəzək adları, əşya adları və məkan adları daxildir.

Bu bölgü əsasında farsdilli ədəbiyyata daxil olan Azərbaycan-türk dilinin fars dilinə təsirini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Fars dilinə daxil olan hərbi terminlər

Türk dilindən fars dilinə daxil olan hərbi terminlərə aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik:

Bayraq, toxmaq, tapança, top, tufəng, çerik, çapar, qaravul, qaçaq, qamçı, ərqamçı, qaş (yəhər qaşı), yasavul, yəğləq (ucluqlu ox)

آن خداوندی که زیر بیرق افضال اوست/ رایت اقبال و مجد و آیت فتح و ظفر (Ganjoor, Amir, s. 173)
Onun fəzilət bayrağının altında olan başçı

Bəxt və izzət bayrağı, fəth və zəfər nişanəsidir

مگر شلاق سازد گرم این تنهای بارد را/ مگر تخمق کوبد نرم این دلهای قاسی را (Ganjoor, Adib, s. 11)

Məgər bu soyuq bədənləri şallaq isidər

Məgər bu daş qəlbləri toxmaq döyər.

تیانچه کاری باد خزان اگر این است/ تذرو رنگ چو عنقا شود به گلشن ما (Ganjoor, Saeb, s. 656)

Əgər xəzan küləyi kimi bir tapança olsa

Bizim gülüstəndə kəklik simurğa dönər.

ناگهان آمد پدید از حصن شهر دز سفید/ آتش توپ و تفنگ و شعله تیغ و تبر (Ganjoor, Ghaemmagham, s. 22)

Birdən ağ bulud qala şəhərinin qalasından yarandı

Top-tufəngin atəşi, qılınc və baltanın şöləsi

گوشت دهقان به هر دو ماه خورد/ مرغ بریان چریک شاه خورد (Ganjoor, Ouhadi, s. 36)

Kəndli hər iki ayda ət yeyirdi

Qızarmış toyuğu şahın çəriyi yeyirdi.

kərək yazılışı həm çərək, həm də çerik kimi oxunur. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə bu sözə dair etimoloji qeyd verilməyib. Müasir fars lüğətlərindən “Fərhəng-i Əmid” və “Fərhəng-i fars”da qeyd olunan çerik sözü türk sözü kimi qeydə alınmışdır. “Bürhan-i Qate”də həmin sözün izahı “digər vilayətlərdən orduya göndərilən dəstək” şəklindədir. Lüğətdə aşağı haşiyədə həmin sözün “Fərhəng-i Cəğatayi”də türkdillərindəki “dəstələr, qrup” mənalı çəri, çerik sözlərindən gəldiyinin qeyd olunduğu da göstərilir (Orucova, 2019, s.146-147).

جاده ها افکند و در فرسنگ ها خرسنگ چید/ نیز او ایجاد کرد آئین چایار و برید (Ganjoor, Bahar, s. 1)

Yollara atdı, fərsənglərlə daş düzdü

O yaratdı çapar və qasid üsulunu.

به چنگی لوله، بر چخمق چنگی/ قراول رفته، در پشت تفنگی (Ganjoor, Ghaemmagham, s. 2)

Bir əlində dəmir, bir əlində çaxmaq

Qaravul getmiş, arxada bir tufəng.

دسته دسته به شیوه قاجاق/ می گریزند سوی هند و عراق (Ganjoor, Bahar, s. 54)

Dəstə-dəstə qaçaq üsulu ilə
Hind və İraq tərəfə qaçırlar.
(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) چشمش دلم را قامچی، دل عشق او را یامچی/ آن زلف چون ارقامچی، شب زاولی یللی بلی

Gözü qəlbimin qamçısı, qəlb onun eşqinin yamçısı
O zülf ərqamçı kimi, Zabol gecəsi yəlləli bəli.

(Ganjoor, Ghaemmagham, s. 10) به لحنی که صفاهان یاد دارد/ ز قاش زین تَرَنگِ تنبک آرد
İsfahanı xatırladan səs
Yəhər qaşından çıxan səsdır.

(Ganjoor, Ghaani, s. 62) بگرفته به کف چرخ عصا از خط محور/ تا بو که شود در صف بار تو یساول
Fələk əlinə dünya oxundan əsa almış
Sənin yük səfində yasavul ola bilər.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 1) بخت نگر: تا نهد سر به خواب/ رخت، غمی نیست، که یغما شود
Bəxtə bax: Başını yatmağa atmasın
Mal, qəm yoxdur, ki, qarət olunsun.

یغما – دو معنی دارد. اول نام شهریست که خوبان بسیار از آنجا خیزند. دوم بمعنی غارت کردن باشد.
(Yəğma-iki mənası vardır. Birincisi, şəhər adıdır, oradan çoxlu gözəllər çıxır. İkincisi, qarət etmək deməkdir). (Orucova, 160)

(Ganjoor, Khaghani, s. 1) در زهره روس رانده زهر آب/ کانداخته یغلق پران را
Öd kisəsinə zəhərli su buraxmış
Uçan ox başlığını atmış.

Fars dilinə daxil olan məişət leksikası

Fars dilinə daxil olan türkdilli məişət leksikasının özünü də dörd yarımqruplara bölə bilərik:
Geyim adları, ləl-cəvahirat və bəzək adları, əşya adları və məkan adları

1. Geyim adları:

Geyim adlarından aşağıdakıları göstərə bilərik:

Astar, boğça, başmaq, boğtaq, palik, dogme, tutuq, tərlik, çəkmə, çarıq, tərqu, qaragöz, çuxa, yələk

(Ganjoor, Parvin, s. 136) گاه گردد ابره و گاه آستر/ گاه ز بام آویزمش، گاهی ز در
Gah üst olur, gah astar
Gah onu damdan asıram, gah qapıdan

Ast türk dillərinin çoxunda “alt, aşağı” mənasında işlənir. Bu gün bəzi türk dillərində (məsələn, uygur) “alt-üst” mənasında *ast-üst* sözü işlənəlməkdədir. “Qutadğu bilig”də *ast*, *asraki* sözləri “altdakı” mənasında verilib.

قطار -ar şəkilçisi türk mənşəlidir. آستر (*astər*) sözündə həmin şəkil-çi -ər fonovariantına düşmüşdür. (qatar), چاپار (*çapar*), آچار (*açar*), سالار (*salar*) və s. kimi sözlərdə qeyd olunan şəkilçi öz fone-tik cildini dəyişməsə də, fars dilində آستر (*astər*) sözündə, o cümlə-dən bəzi digər sözlərdə -ar şəkilçisinin -ər formasına düşərək işlən-diylə hallar məlumdur. (Orucova, 2019, s. 92-93)

(Ganjoor, Ghari, s. 1) متکا درکله با صندلی اینمعی گفت/ که توئی یغچه کش وتکیه بمن دارد یار
Mütəkkə stulla söhbətdə bu mənanı dedi
Sən boğçaçəkənsən və yar mənə söykənir.

(Ganjoor, Khajoo, s. 96) خان اردوی فلک را کافتابش می نهند/ بوسه گاهی نیست الا کوکب بيشماق او
Fələk ordusunun xanını günəş kimi qoyurlar
Ulduzlara başmağından qeyri öpüş yeri yoxdur.

(Ganjoor, Khajoo, s. 229) ترک من خاقان نگر در حلقه عشاق او/ ماه من خورشید بین در سایه ی یغطاق او
Mənim gözəlīm aşıqlərinin halqasında xaqana bax
Mənim ayım günəşi gör papağının kölgəsində

پالیک – palik
از خر و یالیک آن جای رسیدم که همی/ موزه چینی می خواهم و اسب تازی (Ganjoor, Roodaki, s. 166)
Uzunqulaq və çarıqla elə yerə çatdım ki
Çin çəkməsi və ərəb atı istəyirəm.

Ə. Tusi çarığı Azərbaycan sözü hesab edirdi. Lüğətdə adı çəkilən پالیک (*palik*) sözü düzəltmə sözdür. Bu sözü hibrid hesab etmək olar: پا (*pa*) (ayaq) sözü + لیک (-lik) şəkilçisi. -lıq şəkilçisi fars dilinin daxili fonetik qayda-qanunlarına əsasən müxtəlif fono-variantlarda işlənir. Biz پالیک (*palik*) sözünün kalka olduğunu və ayaqlıq sözünə əsasən yarandığını düşünürük. Fars dilində “ı” saiti olmadığından bu söz پالیک şəklində işlənmişdir. Nümunə olaraq, sonu -lik-lə bitən گوزلیک / گزلیک (*qozlik*) və bu kimi digər sözləri göstərmək olar. (Orucova, 2019, s. 98)

تکمه پیراهن خورشید تابان می شود / همچو شبنم چشم هر کس پاک بین افتاده است (Ganjoor, Saeb, s. 1130)

Günəşin köynəyinin düyməsi parlaq olur

Şəbnəm kimi hər kəsin gözü aydın görür.

بر تنش از قدک بغل‌بندی / وض شال، دکمه و بندى (Ganjoor, Bahar, s. 17)

Əynində yanlarıbağlı libas

Şal əvəzinə, düymə və bənd.

اگر دگمه‌ات پنبه‌ای بود / یار، جان، پنبه‌ای بود (Ganjoor, Aref, s. 23)

Əgər düymən ağ olsa

Yar, can pambıqdan olar.

ترلک به سیم انباشته، مژگان بکبیر کاشته / بالا چو توغ افراشته، روز یلی بللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Tərliyi gümüşlə doldurub, kiprikləri ox becərib

Qəddi bayraq kimi ucaldıb, sevincdə yadımdasan

ار پیش رخ بستی نتق، کردی وثاق خود قرق / گفتم: بیا، گفتی که: یق، ماماتلی بللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Üzünü tutuqla bağladın, otağını qoruq etdinsə

Dedim: Gəl, Dedin ki: Yox, təlli, yəlləli, bəli.

نتق – چادر و پرده بزرگ را گویند.

(*Totoq - çadır və böyük pərdəyə deyilir*).

Tutuq sözünün lüğətlərdə, əsasən, iki mənası verilir: “əsir” və “pərdə, çadır” mənası. Hər iki məna *tutmaq*, *tutulmaq* məsdəri ilə bağlıdır. Əsir “hər hansı bir yerdə bağlı tutulan insan” mənasındadırsa, pərdə “pəncərənin önünü və ya müəyyən bir yeri tutan çadır parça” mənasına gəlir. (Orucova, 2019, s. 120)

H. Zərinəzadə bu sözün beş mənada işləndiyini göstərir: “çadır”, “çadra”, “örtük”, “göy”, “gizli” mənalarında (Zərinəzadə, 1962, s. 209).

نیر و رخشان چو شَبه چکمه‌اش / خفته یکی شیر به هر تُکمه‌اش (Ganjoor, İraj, s. 1)

Çəkməsi parıldayan daş kimi parlaq

Hər düyməsində bir şir yatmış.

سر چارق را بیان کن ای اياز / پیش چارق چیست چندين نياز (Ganjoor, Moulavi, s. 141)

Çarığı bəyan et, ey Ayaz

Çarıqdan əvvəl nəyə ehtiyacın var.

V. Radlov *çarıq* sözünü türk mənşəli hesab edir və bu sözün bir neçə yazılış şəklini verir: چارق (çareğ), چاروق (çaruğ), چاریق (ça-riğ) (Radlov, 1899, s. 221).

Farsdilli lüğətlərdə isə *çarıq* sözünün چارغ, چارخ, چاروق, چاروخ yazılış şəkillərinə rast gəlirik. “Fərhang-i Əmid” lüğətində *çarıq* sözü چارخ (*çarox*), چارق (*çaroğ*), چارغ (*çarog*) olmaqla 3 yazılış şəklində verilir və türk sözü olduğu qeyd olunur. Sözün izahı barədə lüğətdə oxuyuruq: “Uzun ipləri və kəmərləri olan dəri ayaqqabı növü. Onun ipləri baldıra bağ-lanılır. *Patabe, palik, çarox* da deyilir” (Radlov, 1899, s. 221).

طَرغو – qırmızı rəngli ipək növü

دل کباب و خون دیده پیشکش برم / گر تقاضای شراب و یخنی و طرغو کند (Ganjoor, Moulavi, s. 741)

Kabab qəlbi, göz qanını peşkəş kimi yanına aparım

Əgər şərab, yəxni və tərqu istəsə.

نشان کرده کلاه یک قراگوز / که پشمش بد بسان پوست مرغوز (Ganjoor, Ghaemmagham, s. 2)

Papağa bir qaragöz nişan vurmuş

Dərisi keçə dərisi kimi pisdır.

مولو مثال دم چو برآرد بلال صبح / من نیز سر ز چوخه خارا برآورم (Ganjoor, Khaghani, s. 148)

Sübh Bilalı tütək kimidən nəfəs alanda

Mən də ipək çuxadan baş qaldırıram.

مرا ببیند اندر کنج غاری / شده مولو زن و پوشیده چوخا (Ganjoor, Khaghani, s. 8)

Məni mağaranın küncündə görürlər
Tütək çalan və çuxa geyinən.

papaq ya tacın bir hissəsi – یلک

(Ganjoor, Ouhadi, s. 62) به یلک هر دو جهان را یله کن، تا جو یلان/ نام مردیت برآید ز میان عرصات
Cəsurlar kimi yələklə hər iki dünyanı azad et
Kişilik adın ortadan qiyamətə çıxsın.

2. Ləl-cəvahirat və bəzək adları

Altun, yərməq, bəzək, sürmə, muncuq, kəkil

(Ganjoor, Akhsikati, s. 103) ستانه قبله ی خلق و زمانه چاگر امن/ چغانه پر می ناب و خزانه پر التون
Astana xalq qibləsi və zəmanə əmin xidmətçi
Çəğanə xalis meylə dolu və xəzinə altunla dolu.
(Ganjoor, Amir, s. 86) چشم و روی حاسدانش باد همچون سیم و زر/ تاکه سیم و زر به ترکی یرمق و التون بود
Paxıllarının gözü və üzü qızıl-gümüş tək olsun
Gümüş və qızıl türkcə yərməq və altundur.
(Ganjoor, İraj, s. 11) شود شعر تو خوش با زور تحریر/ چو با زور یزک روی زن پیر
Sənin şeirin yazı gücü ilə xoş olar
Qadının üzü bəzək gücü ilə olduğu tək.
(Ganjoor, Ghasem, s. 121) ربود جان و دل عاشقان مسکین را/ ترا که سرمه بچشمست و زلف در شانتست
Miskin aşıqların can və qəlbini oğurladı
Sənin ki, sürmə gözündədir, zülf çiyində.
(Ganjoor, Ghatran, s. 4) بود چون کوه پا برجا بهنگام درنگ اندر/ بود منجوق او هزمان بترکستان و زنگ اندر
Ləngiyən zaman dağ kimi möhkəm idi
Onun muncuğu Türküstanda və Zəngdə idi.
(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) کاکل ز ماه آویختی، غوغا چشم انگیختی/ خونم به گزlk ریختی، بی کاهلی یلی بلی
Kəkili aydan asdın, qovqanı gözə saldın
Qanımı gəzliklə tökdün, çeviklik, yəlləli bəli.

Əşya adları

Ayaq, açar, ocaq, alaçıq, döşək, toğar, çaxmaq, çəğanə, satgin, satgini, kəlbətin, gəzlik, yədək

(Ganjoor, saeb, s. 1095) داروی بیهوشی ارباب بینش گشته است/ گر چه خط عنبرین درد ایاع حسن اوست
Bişufluq dərmanı görmənin ağası olmuşdur
Ənbərli xətt onun gözəlliyinin ayağının dəridir.
(Ganjoor, Naserkhosro, s. 107) آچار سخن چيست معانی و عبارت/ نو نو سخن آری چو فراز آمدت آچار
Sözün açarı nədir, mənalar və ibarələr
Yeni-yeni söz deyirsən açar yuxarı çıxanda.
(Ganjoor, Saeb, s. 1928) دیگ توانگران دو سه روزی بود به جوش/ دایم اجاق فقر ز کشکینه روشن است
Dövlətlilərin qazanı iki-üçgünlük qaynamaqda idi
Kasıbın ocağı arpa çörəyindən daim parlaqdır.
(Ganjoor, Safayee, s. 51) آنکه قعر سعیر مقعد اوست/ چند گاهی نشست بر توشک
Cəhənnəmin dibində oturan kəs
Uzun müddət döşəkdə otururdu.
(Ganjoor, Jooya, s. 21) هر طرف از پی آرامش سلطان بهار/ افکند سبزه نورسته ز مخمل دوشک
Hər tərəf bahar sultanının sükutundan sonra
Məxmərdən yeni göyərmiş döşək saldı.
Fars dilinə daxil olan türk sözlərindən biri də tuşək, duşək formalarında işlənən “döşək” sözüdür.
Rəhimova belə hesab edir ki, türk olması şübhə doğurmayan bu sözün pəhləvi dilində də mövcud olması onu göstərir ki, ən azı eramızın əvvəllərində, bəlkə də eradan əvvəl I yüzillikdə bu söz türk dillərindən fars dilinə keçmişdir (Rəhimova, 1998, s. 119).
(Ganjoor, Ouhadi, s. 560) راهب دیر اگر مرا ره به کلیسا دهد/ خنب و قدح تهی کنم، دیک و تغار بشکنم
Məbəd rahibi əgər məni kilsəyə qoysa
Küpu, qədəhi boşaldar, qazan, teşti sındıraram.
(Ganjoor, Ghaemmagham, s. 2) به چنگی لوله، بر چخماق چنگی/ قراول رفته، در پشت تفنگی

Bir əlində dəmir, bir əlində çaxmaq
Qaravul getmiş, arxada bir tufəng.

(Ganjoor, Akhsikati, s. 103) ستانه قبله ی خلق و زمانه چاگر امن/ جغانه پر می ناب و خزانه پر التون
Astana xalq qibləsi və zamanə əmin xidmətçi
Çəganə xalis meylə dolu və xəzinə altunla dolu.
(Ganjoor, Adib, s. 8) دان ساتگین پیمانه را و آن دلبر جانانه را/ می دان سفاهن شانه را زوبین همان ناچخ بود
O şərab qədəhini və o canan dilbəri tanı
Çiyindəki zülfü, zubin, təbrzini tanı.

(Ganjoor, İraj, s. 8) فضلیست مساعد چه خوش آید که درین فصل/ با یار مساعد بزنی ساتگنی چند
Bu fəsildə necə xoş təsadüf olar
Uyğun yarla bir neçə qədəh vurasan.

(Ganjoor, Ghavami, s. 2) نان مشتری برد ز سر کلبتین من/ با هم مرا تنور و ترازو شدست راست
Çörəyi müştəri mənim kəlbətinimin ağzından apardı
Mənimlə təndir və tərəzidə düz olmuşdur.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) کاکل ز ماه آویختی، غوغا چشم انگیختی/ خونم به گزلک ریختی، بی کاهلی یللی بلی
Kəkili aydan asdın, qovqanı gözə saldın
Qanımlı gəzliklə tökdün, çeviklik, yəlləli bəli.

گزلک – کارد کوچک دسته دراز را گویند. و نوعی از قلم تراش را هم گفته که سر آن برگشته دنباله اش باریک باشد و بیشتر از جانب مصر آورند.

(Gəzlek - dəstəyi uzun, özü balaca bıçağa deyirlər; Qələmyo nanın bir növünə də deyirlər, onun baş hissəsi geriye doğru əyilən, aşağı hissəsi isə dar olur. Əsasən, Misirdən gətirilir).
(Orucova, 2019, s. 131)

(Ganjoor, Jooya, s. 22) پیش پیش جلوی قدر تو زبید ز فلک/ شاطر مهر کشد خدنگ جهان گرد پدک
Əvvəl sənin qədrini fələkdən bəzəyər
Günəş yədəyin ətrafına dünya oxunu çəkər.

Məkan adları

Çəpər, alaçıq, qışlaq, küçə, yaylaq

(Ganjoor, Ghari, s. 7) گریختند همه پیش برّها چون بز/ نایستاد کول نیز گرچه داشت چیر
Hamı keçi kimi quzuların yanına qaçdı
Çəpər olsa da su da dayanmadı.

(Ganjoor, Adib, s. 230) گهی با ترکمانان گاه با ترکان در آلاچق/ گهی در خیمه با کرد و لر صحرائشین آمد
Güh türkmənlərlə, gah türklərlə alaçıqda
Gah xiymədə kürd və bədəvi lorla gəldi
(Ganjoor, Khajoo, s. 229) هر امیری را بود قشلاق و بیلاقی دگر/ میر مادر جان بود قشلاق و دل بیلاق او
Hər əmirin başqa qışlaq və yaylağı vardı
Əmirin can anası qışlaq, qəlbi yaylaq idi.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 491) دگر رخت ازین خانه بر در نهادم/ دگر خاک آن کوچه بر سر نهادم
Artıq bu evdən köçmək istədim
Artıq o küçənin torpağını başıma səpdim.

(Ganjoor, Jooya, s. 231) بیا که موسم جوش بهار بیلاق است/ پیاله گیر که گل در کنار بیلاق است
Gəl ki, baharın qaynama mövsümü yaylaqdır
Piyaləni tut ki, gül yaylağın kənarındadır

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) از یرت بیرون تاخته، قوش بلا انداخته/ ما را چو مرغان باخته، در باولی یللی بلی
Yurddan çaparaq çıxmış, quşu yuxarı tullamış
Bizi quşlar kimi aldatmış, bəvəlidə yəlləli bəli.

Fars dilinə daxil olan idarəçilik terminləri:

Fars dilinə daxil olan idarəçilik terminlərinə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

Elçi, ortağ, tamğaçi, tamğa, tuğra, qoruq, yargı, yargıçı

(Ganjoor, Nezari, s. 589) خیز و به یرغو بده زود ایاغ نبید/ هین که ز اردوی باغ ایل چی گل رسید
Qalx və yargıya tez şərab qədəhi ver
Bax ki, elçinin bağının düşərgəsindən gül çatdı.

زلف تو تا ایناق شد، کار جهان بلغاق شد/ گردون ترا ارتاق شد، بر قانقلی یللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)
Sənin zülfün ta dost oldu, dünyanın işi fitnə oldu.

Dünya sənə ortağ oldu, qanqaldasan yəlləli bəli

نشان نماند ز تمغا به غیر آن داغی/ که در درونه تمغاجی از غم تمغاست (Ganjoor, Jami, s. 4)

Damğadan dağdan savayı nişan qalmadı

Damğağının içində damğanın qəmindəndir.

طغرا - fərman, hökm

قوس قزح به کاغذ شامی به شامگاه/ از هفت رنگ بین که چه طغرا برافکند (Ganjoor, Khaghani, s. 80)

Göy qurşağı Şam kağızında şam vaxtı

Yeddi rəngdən gör ki, nə fərman yaradır.

به داروغه و شحنة جان بگوی/ که دزد هوی را بزندان کنند (Ganjoor, Parvin, s. 18)

Darğaya və can gözətçisinə de

İstək oğrusunu zindana salsınlar.

ار پیش رخ بستی نتق، کردی وثاق خود قرق/ گفتم: بیا، گفتم: بیا، ماماتلی یللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Üzünü tutuqla bağladın, otağını qoruq etdinsə

Dedim: Gəl, Dedin ki: Yox, təlli, yəlləli, bəli.

یرغو - yarğı

با آن سپه پیل مصاف از پی یرغو/ چار اسبه برانگیزد، در معرکه یرغا (Ganjoor, Kermani, s. 2)

O döyüş filləri ilə yarğının ardınca

Dörd atı seçir yorğa mərkəsində.

یرغوچی - yarğıcı

یرغوجیان چشم سیاهت به یک نظر/ ملک دل خراب به یرغو گرفته‌اند (Ganjoor, Ebnehesam, s. 64)

Qara gözünün yarğıcıları bir nəzərdə

Dağılmış mülkü yarğı ilə almışlar.

Fars dilinə daxil olan qida adları:

Fars dilinə daxil olan qida adlarını aşağıdakı sözləri nümunə göstərmək olar:

Su, əkmək, bəkməz, tutmac, umac, qiymə, kumac, yaxni, yağ, yemək, qanqal, qatıq, qurut

تن گرچه سو و اکمک از ایشان طلب کند/ کی مهر شه به آتسز و یغرا برافکند (Ganjoor, Khaghani, s. 80)

Bədən su və əkməyi onlardan tələb etsə də,

Nə zaman şahın möhrü Atsız və Buğraya atılar.

سؤال سائل خوشترش از نوای سرود/ چنانکه قصه زائر ز ساغر یکماز (Ganjoor, Ghatran, s. 96)

Soruşanın sualı ona nəğmə sədasından daha xoş

Necə ki, ziyarətçinin söhbəti bəhməz qədəhindən xoş.

Bəkməz etimoloji cəhətdən aydınlıq qazanmamış sözlərdəndir. M. Kaşğari bu sözün oğuz mənşəli olduğunu bildirir. (Orucova, 2019, s. 114)

رزق ما در کاس زرین شد عقار/ و آن سگان را آب تتماج و تغار (Ganjoor, Moulavi, s. 64)

Bizim ruzimiz qızılı kasada dərman oldu

O itlərə təştlə tutmac suyu verildi.

آن کس که خورد کاسه اوماج سیر داغ/ از وی عجب مدار تو آشفتگی دماغ (Ganjoor, Soofi, s. 230)

Doyunca qaynar umac kasasını yeyən kəsin

Dəliliyinə təəccüb etmə.

Omac sözünün həm də *oğmac/çugmaç* forması məlumdur. Undan hazırlanan yemək növüdür.

Vermişel növü, makaron və ya əriştə şorbası hesab olunur. B. Ögel qeyd edir ki, *uğmaç* və ya *oğmaç* sözünün *omaçdan* daha qədim olduğuna hər hansı bir şübhəimiz yoxdur. *Uğmaç* – “xırdalamaq, ovmaq” mənalı feildən yaranmışdır. Bu feil və söz türklərin “*uğmaç uğmağı bilməz, başqasına tutmaç kəsməyə gedər*” (Yenə orada) (Özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir) atalar sözündən də bəllidir. (Orucova, 2019, s. 113)

چو نیمی از شب بگذشت سفره آوردند/ که اندر آن خورش قیمه بود و ته چین بود (Ganjoor, Iraj, s. 11)

Gecənin yarısı keçəndə süfrə gətirdilər

Onda qiyməli qara və qazmaq var idi.

چه داند روستایی مخزن شاه/ کماج و دوغ داند جان کردک (Ganjoor, Moulavi, s. 1319)

Kəndli şahın xəzinəsini nə bilir

Canqoyan çörək və ayrılan bilir.

(Ganjoor, Moulavi, s. 741) دل کباب و خون دیده پیشکش پیشش برم/ گر تقاضای شراب و یخنی و طرغو کند

Kabab qəlbi, göz qanını peşkəş kimi yanına aparım

Əgər şərab, yaxni və tərqu istəsə.

(Ganjoor, Samet, s. 13) همچو مستی که کند ترز بط باده دماغ/ کرد از شیشه وحدت می گلگون با یاغ

Damağını şərabla dolduran sərxoş kimi

Vəhdət şüşəsində al şərabı yağla qatdı.

(Ganjoor, Naserkhosro, s. 125) جز که زرق تن جاهل سببی دیگر نیست/ که یمک پیش تگین است و رمک بر در تاش

Cahil bədəninin hiylədən başqa səbəbi yoxdur

Yemək Təginin önündədir, sürü Taşın yanında.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) زلف تو تا ایناق شد، کار جهان بلغاق شد/ گردون ترا ارتاق شد، بر قاتقی یللی بلی

Sənin zülfün nədim, dünyanın işi qovqa oldu

Dünya sənə ortaq oldu, qanqaldasan, yəlləli bəli.

(Ganjoor, Soozani, s. 96) ای ترک ماهچهره چه باشد اگر شبی/ آیی به حجره من و گویی قتیق گرک

Ey ayüzlü türk nə olar bir gecə

Gələsən hücrəmə deyəsən qatıq gərək.

قتق و قاتق ترشیی بر آشها کنند و این هر سه ترکیست و قاتق را بفارسی کنخ- گویند

(Qotoq və qateq –şorbaların üzərinə əlavə edilən turş dadlı təam, hər üçü türk mənşəlidir və

“qateğ”ə farsca kotəx deyilir). (Orucova, 2019, s. 103)

Fars lüğətlərində qeyd olunan “yeməyə olunan turş dadlı əla-və, xuruş” mənasında olan *qatıq* sözünün “ağartı” mənasına gələn *qatıq* sözündən yarandığını deyə bilərik. Bu sözün yarandığı feil “bir şeyi digərinə əlavə etmək, qatmaq, birləşdirmək” mənalı feildir. Katık sözü kat “qatmaq, qatışdırmaq” feil kökündən yaranaraq, Oğuz dil qrupunda katık/qatıq şəklində saxlanılmışdır. (Orucova, 2019, s. 104)

(Ganjoor, Ouhadi, s. 36) تو پر از باد کرده پشم بروت/ که کی آرد شبان پنیر و قروت؟

Bığının tükü hava ilə dolan kəs

Çoban nə vaxt pendir və qurut gətirər.

Fars dilinə daxil olan qohumluq əlaqəsi sözləri

Bibi, dadu, dada, dədə, nənə, vuşaq

(Ganjoor, Adib, s. 133) روزگار زن جلب پرور ترا از یاد برد/ فحش بی بی، قرقر بابا، و دشنام ننه

Zəmanə sənin cəlbədicə xanımını unutdu

Bibinin söyüşü, babanın danlağı və nənənin qınağı.

(Ganjoor, Moulavi, s. 88) بیرون پر از این طفلی ما را برهان ای جان/ از منت هر دادو وز غصه هر دادا

Bu uşaqlıqdan çıx, bizi xilas et, ey can

Hər lələnin minnətindən, hər dayənin qüssəsindən

(Ganjoor, Ferdousi, s. 12) خروشی برآمد ز آتشکده/ که بر تخت اگر شاه باشد دده

Atəşgahdan bir fəryad qopdu

Taxtda əgər dədə şah olarsa.

دده – ترکی است، به معنی پدر. در زبان فارسی به زن پرستار و دایه، خاصه زنان سیاهپوست سابق اطلاق می شود که از بقایای غلامان و کنیزان سابق در منزل اعیان و اشراف خانه زاده شده اند و آنها را دده سیاه نیز نامند.

(Dədə - türkcədir, ata mənasındadır. Fars dilində baxıcı, dayə qadın mənasındadır, xüsusilə keçmişdəki qaradərili xanımlara aid edilir, onlar əyan və əşrafların evlərində dünyaya gələn keçmiş qəradərili qulam və kənizlərdən qalanlardır və onları “dədə siyah” (qara dədə - G. O) da adlandırırlar). (Orucova, 2019, s. 140)

(Ganjoor, Iraj, s. 8) ننهام متصل گتک زندم/ پدرم بابام و عمه چک زندم

Nənəm həmişə məni döyürdü

Ata, baba, bibim sillə vururdu.

(Ganjoor, Naser, s. 26) یکی وشاق کمین از صف غلامانش/ به جاه ولوله در هفت کشور اندازد

Qulamlarının sırasından pusquda bir uşaq

Məqamında yeddi ölkəyə vəlvələ salır.

و شاق Fərhang-i Rəşidi”də “türk qulamı” mənasında işlədilən türk mənşəli başqa bir söz (vəşaq/veşaq) sözüdür. “Bürhan-i Qate”də اوشاق (uşaq) sözü ilə eyni mənaya gəldiyi qeyd olunur.

M. Moin bu sözün türk mənşəli اوشاق (uşaq) və اوشاخ (uşax) sözlərindən yarandığını və وشاقی (vəşaqi) اوشاقی (uşaqi) sözlərinin onun ərəbləşmiş forması olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, lüğətlərdə bu sözün “azyaşlı qulam, sadə və gülərlü xidmətkar” mənalarına gəldiyi qeyd olunur. “Bürhan-i Qate”də “kasıb xidmətkarlara və dərvişlərə” aid edildiyi də yazıl mışdır. (Orucova, 2019, s. 141)

H. Zərinəzadə وشاق (veşaq/vəşaq) // اوشاق (uşaq) sözünün müasir fars dilində köhnəliyini qeyd edir (Zərinəzadə, 1962, s. 165).

Fars dilinə daxil olan zoonimlər

Sunqur, quş, qaraquş, qırqovul

تا بنوشد سنقر و بک یا رقت/ سر سر پوستین و چارقت (Ganjoor, Moulavi, s. 141)

Sunqur və qurbağa içirlər, gedirlər

Mən başda papaq, ayaqda çarığım.

سنقر-سنقر که بدان شکار می کنند و این ترکیست

(Sonqor – ov zamanı istifadə olunan “sonqar” - bu, türk mənşəlidir). (Orucova, 2019, s. 185)

از یرت بیرون تاخته، قوش بلا انداخته/ ما را چو مرغان باخته، در باولی یللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Yurddan çaparaq çıxmış, quşu yuxarı tullamış

Bizi quşlar kimi aldatmış, bəvəlidə yəlləli bəli

همچو مرغ قفس از دام گرفتاری رست/ تا که زلف سیهت زد به دلم چون قرقوش (Ganjoor, Aref, s. 80)

Qəfəs quşu kimi düşdüyü tələdən xilas oldu

Ta ki, qara zülfün qəlbimi qaraquş kimi vurdu.

تقدیم دوست کردم قرقاول محبت/ کز وی شنید مغزم بوی گل محبت (Ganjoor, Adib, s. 15)

Dosta məhəbbət qırqovulunu təqdim etdik

Ondan beynim məhəbbət gülünün qoxusun eşitdi.

Digər sözlər

Çabok, sorağ, şiltaq, gərək, qonaq, köç, gəlmədi, yox, aybək

هر غباری گرده چابک سواری بوده است/ هر سر خاری خدنگ جان شکاری بوده است (Ganjoor, Saeb, s. 1159)

Hər qubar çevik atının tozu olmuşdur

Hər tikanın ucu canyaxan ox olmuşdur.

مهتری با بذل و جود او نیامد در جهان/ خسروی با عدل و داد او ندارد کس سراغ (Ganjoor, Ghatran, s. 101)

Dünyaya onun tək səxavətli böyük gəlmədi

Onun tək ədalətli padşahdan kimsə soraq vermir.

شلتاق- şiltaq

هر دم از کریاس بیرون آید و غوغا کند/ جان کجا بیرون توانم برد از شلتاق او (Ganjoor, Khajoo, s. 229)

Hər an qapıdan çıxır və qovqa edir

Canı onun şiltaqlığından hara çıxara bilim.

چون کرد دیگر آن بت چابک سوار کوچ/ آرام کرد از دل و صبر و قرار کوچ (Ganjoor, Homam, s. 48)

O çevik gözəl köçəndə

Qəlb aram oldu, səbr və qərar köçdü.

آدم ای شاه، من اینجا قنق/ ای تو مهمان دار سکان افق (Ganjoor, Nayyer, s. 11)

Gəldim ey şah, mən bura qonaq

Ey üfük sakinlərinin qonaqpərvəri.

دیروز مست از بی خودی، گفتا: بیایم، گلمدی/ از لشکری چون اوحدی، این قلی یللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Dünən məslikdən dedi: Gəlim gəlmədi

Əvhədi kimi ordudan, qulu yəlləli bəli

ای ترک ماهچهره چه باشد اگر شبی/ آبی به حجره من و گویی قنق گرک (Ganjoor, Soozani, s. 96)

Ey ayüzlü türk nə olar bir gecə

Gələsən hücrəmə deyəsən qatıq gərək

ار پیش رخ بستی تنق، کردی وثاق خود قرق/ گفتم: بیا، گفتی که: یقی، ماماتلی یللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Üzünü tutuqla bağladın, otağını qoruq etdinsə

Dedim: Gəl, Dedin ki: Yox, təlli, yəlləli, bəli

Ganjoor, Moulavi, s. 1650) عاشق هدیه نيم عاشق آن دست توام/ سنقر دانه نيم اييک بند دامم

Hədiyyə aşiqi deyiləm, sənin o əlinin aşiqiyəm

Dən sunquru deyiləm, tələnin bəndinin ayüzlüsüyəm.

Nəticə

Bu məqalədə təqdim olunan sözlərin sayını xeyli artırmaq olar. Təbii ki, bunlar fars dilinə daxil olan bütün Azərbaycan və türk mənşəli sözlərin hamısını əhatə etmir. Çünki fars dilinə Azərbaycan dilinin təsiri çox böyükdür. Türk sözlərinin əksəriyyəti fars dilində o qədər geniş istifadə olunur ki, adi adamlar onların ayrı-ayrı dillərə mənsub olduğunun fərqi varmır. Amma farsdilli ədəbiyyatı araşdırdıqca belə sözlərin çoxluğu böyük heyərtə səbəb olur. Bunu farsdilli ədəbiyyatda təkcə ayrı-ayrı sözlər səviyyəsində deyil, birləşmələr, hətta cümlələrin təsiri baxımından da tədqiq etmək mümkündür. Fars dilinə daxil olan sözlər arasında əsasən idarəçilik, məişət və hərbi leksikanın təsirini açıq-aydın müşahidə edirik. Bu bir daha onu sübuta yetirir ki, türk hökmdarları fars dilinin leksikonuna idarəçilik və hərbi terminologiyayı da daxil etmişlər. Araşdırmamıza əsasən deyə bilərik ki, fars dilinə ərəb dilindən sonra ikinci təsir edən dil türk dili, xüsusən Azərbaycan dili olmuşdur. Bu təsir türk şairlərinin farsdilli yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə görünür. Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, farsdilli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan şairlərinin müstəsna xidməti olmuşdur. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin çoxu hal-hazırda türk dillərində arxaikləşmiş sözlərdir. Bu araşdırmada verdiyimiz hərbi terminlərə müasir fars dilində rast gəlmirik. Amma klassik ədəbiyyatı oxuyarkən həmin sözlərin mənası və etimologiyasını bilmək lazımdır ki, şairlərin fikirləri oxucuya aydın olsun.

Bu araşdırmada aşağıdakı nəticələri əldə etmək olar:

1. Farsdilli ədəbiyyatda ən çox məişət leksikasına daxil olan türk mənşəli sözlər işlənir.
2. Türk dilində yaranan hərbi və idarəçilik terminologiyası fars dilinə də daxil olmuşdur.
3. Ərəb dilindən sonra fars dilinə ən böyük təsiri olan dil türk dili, xüsusən Azərbaycan dilidir.

ƏDƏBİYYAT

Məmmədova M. H. XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri. Bakı: Nafta-Press, 2013, 141 s.

Naxçıvani H. Əs-Sihah əl-əcmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 336 s.

Orucova G.M. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri. Bakı: Mütərcim, 2019, 220 s.

Rəhimova D. M. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı: Çənlibelnəşr, 1998, 148 s.

Zərinəzadə H. H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: AMEA nəşriyyatı, 1962, 435 s.

Иранское языкознание. История, этимология, типология / Под ред. В. С. Расторгуева / М.: Наука, 1976, 113 с.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 1., Ч. 1., Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1893, 967 с.

Internet resursları:

<https://ganjoor.net/>

<https://vajehyab.com/>